

Wanda Krystyna Roman
(Uniwersytet Mikołaja Kopernika)

**Polityka Związku Radzieckiego
wobec państw nadbałtyckich
(Litwy, Łotwy, Estonii)
we wrześniu i październiku
1939 roku**

Polityka globalna cesarstwa rosyjskiego, realizowana także przez Rosję bolszewicką, zmierzała do rozciągnięcia własnej strefy wpływów. Tradycyjnym kierunkiem ekspansji państwa rosyjskiego, a potem radzieckiego, były ziemie nad wschodnim Bałtykiem. W drugiej połowie 1939 roku państwa bałtyckie: Litwa, Łotwa i Estonia¹ stanęły na drodze tej ekspansji i kiedy wytworzyła się sprzyjająca dla polityki radzieckiej sytuacja, aby podjąć przygotowania i konkretne działania zmierzające do wprowadzenia w życie swoich planów, rząd ZSRR bez wahania przystąpił do ich realizacji, stosując środki nacisku politycznego i wojskowego. Celem artykułu jest przedstawienie i ocena przede wszystkim aspektów polityki wojskowej ZSRR wobec wymienionych państw w okresie września i października 1939 roku, realizacji planów polityczno-wojskowych oraz wykazanie podobieństw i różnic w celach i środkach podejmowanych działań.

Problematyka polityki ZSRR prowadzonej w 1939 i 1940 roku wobec państw nadbałtyckich była podejmowana w historiografii polskiej, a także radzieckiej do początku lat 90. dość sporadycznie. Zmiany polityczne, które wówczas nastąpiły, a przede wszystkim ich skutek w postaci otwar-

¹ Oraz Finlandia, ale niniejszy referat zamyka się na październiku 1939 r., kiedy konflikt zbrojny z Finlandią jeszcze się nie rozpoczął.

cia archiwów poradzieckich, pozwoliły historykom na szersze badania². Do chwili obecnej jednak aspekty wojskowe radzieckiej polityki na tym obszarze były poruszane niejako na marginesie ze względu na brak dostępu do archiwaliów. Rozszerzenie bazy źródłowej umożliwiło uzyskanie szerszego spojrzenia na całość wydarzeń na Litwie, Łotwie i w Estonii w pierwszych miesiącach drugiej wojny światowej.

² Publikacje polskie, które ukazały się po 1990 r., szerzej odzwierciedlające tę problematykę, to przede wszystkim prace Piotra Łossowskiego (*Tragedia państw bałtyckich 1939–1941*, Warszawa 1991) i Andrzeja Kastorego (*Złowrogie sąsiedztwo. Rosyjska polityka wobec europejskich państw ościennych w latach 1939–1940*, Kraków 1998). Mimo dużej wartości pracy Piotra Łossowskiego, autor nie miał wówczas możliwości wykorzystania źródeł z archiwów poradzieckich. Andrzej Kastory zaś swoje badania oparł wyłącznie na dostępnych źródłach publikowanych oraz archiwaliach z Instytutu Polskiego im. gen. W. Sikorskiego oraz angielskiego Public Record Office, które w żaden sposób nie dają możliwości pełnego wyczerpania tematu. Podobne mankamenty mają opracowania anglojęzyczne, które badacze emigracyjni wywodzący się z państw bałtyckich opublikowali na Zachodzie (A. N. Tarulis, *Soviet Policy toward the Baltic States 1918–1940*, Notre Dame 1959; L. Sabaliunas, *Lithuania in Crisis. Nationalism to Communism 1939–1940*, Bloomington–London 1972; R. J. Misiunas, R. Taagepera, *The Baltic States. Years of Independence 1917–1940*, Berkeley–Los Angeles 1974; A. Kalme, *Total Terror: An expose of genocide in the Baltics*, New York 1951). W Rosji od początku lat 90. rozpoczęto publikację źródeł na temat relacji ZSRR z państwami nadbałtyckimi, w tym: *Прибалтика вступает в Союз: документы об отношениях СССР со странами Прибалтики в 1939–1940 годах*, „Международная жизнь”, 1990, nr 2, s. 140–158; *Полпреды сообщают. Сборник документов об отношениях СССР с Латвией, Литвой и Эстонией: Август 1939–август 1940 г.*, Москва 1990. Częściowo archiwalia radzieckie wykorzystał w swojej pracy Michaił Mieltiuchow (M. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941*, Москва 2000). Jego spojrzenie jest odważne i inne w porównaniu z dotychczasowymi pracami historyków radzieckich, jednakże i tak jednostronne (brak konfrontacji ze źródłami z Litwy, Łotwy, Estonii i Finlandii), a krytyka i interpretacja źródeł także budzą zastrzeżenia. Szerzej problem potraktował Michaił Krysin w pracy M. Крысин, *Прибалтика между Сталиным и Гитлером*, Москва 2004, chociaż dotyczy ona w zasadzie relacji Litwinów, Łotyszy i Estończyków z Niemcami w późniejszym okresie drugiej wojny światowej. Trudno – ze względu na barierę językową – zaprezentować poglądy historiografii estońskiej czy łotewskiej. Natomiast w znanych autorce opracowaniach litewskojęzycznych zdecydowanie dominują aspekty polityczny, społeczny i ekonomiczny działań radzieckich (*Lietuvos gyventojų genocidas*, (pr. zbior.), Vilnius 1992; R. Žepkaitė, *Vilniaus istorijos atkarpa*, Vilnius 1990). Badacze litewscy także mieli do tej pory ograniczony dostęp do archiwów radzieckich, siłą rzeczy ich baza źródłowa jest jednostronna. Wydarzeniem przełomowym w tym względzie wydaje się ukazanie w 2006 r. pierwszego tomu źródeł z archiwów rosyjskich i litewskich opracowanego przez historyków z Instytutu Historii Litwy i Instytutu Historii Powszechnej Rosyjskiej Akademii Nauk: *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, т. 1: *СССР и Литовская Республика (март 1939–август 1940)*. Сборник документов, сост. А. Каспаравичюс, Ч. Лауринавичюс, Н. С. Лебедева, Vilnius 2006.

Chcąc uczynić kwestię polityki radzieckiej wobec państw nadbałtyckich, realizowanej w 1939 i 1940 roku, bardziej czytelną oraz zrozumieć pewną jej konsekwencję, należy cofnąć się do momentu zakończenia pierwszej wojny światowej. Rosja poniosła klęskę militarną, straty terytorialne, wybuchła wojna domowa. Władze bolszewickie uchwaliły dekret o pokoju i przyznały wszystkim narodom Rosji prawo do samostanowienia. W 1920 roku podpisano m.in. dwustronne układy pokojowe z Litwą, Łotwą, Estonią i Finlandią. Decyzje te nie oznaczały, że Rosja bolszewicka zamierza akceptować nowe państwa za swoimi zachodnimi granicami jako zjawisko trwałe. Ponadto w latach 20. stosunkowo silne były tam wpływy angielsko-francuskie, stopniowo słabnące na rzecz niemieckich. Należy bowiem odnotować, że był to obszar, którym od wieków były zainteresowane również Niemcy i na którym – szczególnie w wieku XX – dochodziło do ścierania się polityki rosyjskiej (potem radzieckiej) i niemieckiej.

Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w 1939 roku liczyły razem niespełna 10 mln mieszkańców, liczebność wszystkich armii dochodziła do 100 tys. żołnierzy³. Stan ich uzbrojenia był skromny. Ukształtowanie terenu, zwłaszcza dla trzech pierwszych państw, w razie konfliktu zbrojnego było niekorzystne zarówno od strony lądu, jak i morza. Dlatego też szczególne znaczenie przypisywano układom sojuszniczym. W 1923 roku Łotwa i Estonia zawarły sojusz obronny, do którego dołączyła w 1934 roku Litwa. Porozumienie to, zwane związkiem bałtyckim lub ententą bałtycką, nie stało się jednak czynnikiem rzeczywistej współpracy obronnej⁴. Kraje bałtyckie dążyły także do utrwalenia swej pozycji przez zawieranie dwustronnych układów z innymi państwami. I tak ze Związkiem Radzieckim Litwa podpisała układ o nieagresji w 1926 roku, a Łotwa i Estonia podobne układy w 1932 roku.

Polityka ZSRR wobec państw nadbałtyckich zaktywizowała się wyraźnie na początku 1939 roku, kiedy napięte stosunki niemiecko-polskie zapowiadały nadchodzące zagrożenie dla pokoju w Europie Wschodniej. Działania Trzeciej Rzeszy w stosunku do Litwy (oderwanie Kłajpedy w marcu 1939 roku) oznaczały – przynajmniej na pewien czas – przewagę jej wpływów na obszarze, którym był zainteresowany również Związek

³ Wojsko litewskie w przededniu wybuchu drugiej wojny światowej liczyło 27 100 oficerów, podoficerów i szeregowych. W. Rezmer, *Litewskie lotnictwo wojskowe 1919–1940*, Toruń 1999, s. 55.

⁴ Szerzej zob. P. Łossowski, *Ententa Bałtycka 1934–1940*, „Studia z Dziejów ZSRR i Europy Środkowej”, 1980, t. 16, s. 171–198.

Radziecki. Stąd po upływie tygodnia od zajęcia Kłajpedy rząd ZSRR ogłosił jednostronną gwarancję dla Łotwy i Estonii. Jej treść dotyczyła sytuacji, w której – gdyby kraje te zostały zmuszone do zawarcia układów, przyznających trzeciemu mocarstwu jakieś specjalne uprawnienia na ich terytorium – rząd radziecki uzna, że stoi to w sprzeczności z podpisanymi przez nie traktatami pokojowymi (z 1920 r.) i układami o nieagresji z ZSRR. Gwarancje te – aczkolwiek jednostronne – były swego rodzaju deklaracją, że Łotwa i Estonia znalazły się w radzieckiej strefie wpływów⁵.

Momentem przełomowym w polityce ZSRR (i oczywiście Niemiec) na tym obszarze był pakt o nieagresji zawarty przez ZSRR i Trzecią Rzeszę 23 sierpnia 1939 roku w Moskwie (pakt Ribbentrop–Mołotow). Chodziło tu przede wszystkim o podział stref wpływów w wypadku wybuchu wojny i zmian, które mogła ona przynieść. W punkcie pierwszym tajnego protokołu dodatkowego układ przewidywał: „w wypadku terytorialno-politycznych przekształceń na terenach należących do państw nadbałtyckich (Finlandia, Estonia, Łotwa, Litwa) **północna granica** Litwy będzie zarazem granicą sfer interesów Niemiec i ZSRR. Obie strony uznają przy tym zainteresowanie Litwy obszarem wileńskim”⁶. Niewątpliwie należy ten zapis uznać za sukces radzieckiej polityki, otwierający – w określonych okolicznościach – drogę do zrealizowania jej planów.

Pakt Ribbentrop–Mołotow przyczynił się do wzrostu napięcia w całej Europie. W państwach bałtyckich, mimo głosów w sferach rządzących (szczególnie Litwy i Estonii) oceniających go jako wartościowy dla bezpieczeństwa Europy Wschodniej, generalnie wywołał uczucie zagrożenia, które wzrosło jeszcze bardziej w momencie napaści Niemiec na Polskę. Litwa, Łotwa i Estonia oficjalnie ogłosiły ścisłą neutralność wobec stron konfliktu. Zabieg ten był mało znaczący dla ich bezpieczeństwa i nie miał większego wpływu na postanowienia odnośnie do tych państw, które podejmowali za ich plecami Rosjanie i Niemcy.

Dnia 17 września 1939 roku Armia Czerwona dokonała agresji na wschodnie ziemie Drugiej Rzeczypospolitej. Tego dnia przedstawicielom państw utrzymujących stosunki dyplomatyczne z ZSRR – w tym i nadbał-

⁵ Idem, *Tragedia państw bałtyckich*, s. 10.

⁶ Tekst paktu z tajnym protokołem dodatkowym m.in. w: *Agresja sowiecka 17 września 1939 na Polskę w świetle dokumentów*, t. 1: *Geneza i skutki agresji*, red. E. Kozłowski, Warszawa 1994, dok. 40 i 41, s. 87–89. Szerzej patrz m.in. S. Dębski, *Między Berlinem a Moskwą. Stosunki niemiecko-sowieckie 1939–1941*, Warszawa 2003, s. 89–123.

tyckich – wręczono noty, w których Związek Radziecki deklarował prowadzenie w stosunkach z nimi polityki neutralności⁷.

Nowa sytuacja militarna na froncie wojny niemiecko-polskiej oraz agresja ZSRR na Polskę spowodowały konieczność zmian w ustaleniach dotyczących granicy stref wpływów między Niemcami i Związkiem Radzieckim. Wskutek szybkiego posuwania się Wehrmachtu w kierunku wschodnim jednostki niemieckie znalazły się na tej części obszaru Drugiej Rzeczypospolitej, która na mocy układu Ribbentrop–Mołotow miała przapaść ZSRR. W dniu 25 września Stalin przedstawił niemieckiemu ambasadorowi Friedrichowi von Schulenburgowi propozycję generalnego rozwiązania całokształtu spraw bałtyckich. Dotyczyła ona oddania przez ZSRR Litwie „pewnych obszarów” zamieszkanych przez ludność polską. Dnia 28 września 1939 roku został zawarty niemiecko-radziecki układ o przyjaźni i granicy między ZSRR a Niemcami, który był rozwinięciem paktu z 23 sierpnia. Tajny protokół do nowego układu włączał Litwę (której przyznano tu Wilno i część Wileńszczyzny) do radzieckiej strefy wpływów, za wyjątkiem niewielkiego pasa na południe od rzeki Niemen⁸. W zamian – obszar między Wisłą a Bugiem przypadł Niemcom. Los Litwy, Łotwy i Estonii tym samym został przypieczętowany. Wiadomości o tym, że przedmiotem układów niemiecko-radzieckich są m.in. państwa bałtyckie, wzbudziły niepokój w ich kołach kierowniczych. Dyplomaci Niemiec i ZSRR indagowani w tej sprawie w Kownie przez pracowników litewskiego MSZ nie udzielali żadnych wiarygodnych informacji, zaprzeczając istnieniu tajnych protokołów⁹.

Rząd ZSRR otrzymał wolną rękę w stosunku do państw nadbałtyckich i prawie natychmiast przystąpił do realizowania – krok po kroku – kolejnych etapów swojej długofalowej polityki, która miała zakończyć się wchłonięciem Litwy, Łotwy i Estonii. Pierwszy etap stanowiło doprowadzenie przez dyplomację radziecką do zawarcia przez państwa bałtyckie dwustronnych traktatów z ZSRR, które do pewnego stopnia miały ograni-

⁷ *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, dok. 31, s. 166. Załącznikiem do nich była kopia noty wręczonej polskiemu ambasadorowi W. Grzybowskiemu o rozpadzie państwa polskiego, której tenże nie przyjął.

⁸ Tekst układu wraz z tajnym protokołem m.in. w: *Białe plamy ZSRR–Niemcy 1939–1941. Dokumenty i materiały dotyczące stosunków radziecko-niemieckich w okresie od kwietnia 1939 do lipca 1941*, Vilnius 1990, dok. 55–57, s. 104–107; *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, dok. 43–44, s. 211–212.

⁹ N. Pozdniakov powoływał się na brak instrukcji z Moskwy w tej sprawie. Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (dalej: LCVA), f. 648, ap. 1, b. 54, l. 142–143.

czyć ich niepodległość, przede wszystkim poprzez zgodę na zorganizowanie na ich terytoriach wojskowych baz radzieckich¹⁰.

Od połowy września rozpoczęły się rokowania z Estonią – najpierw o sprawach ekonomicznych. Po 21 września doszło do rozmów na temat bezpieczeństwa, których wynikiem było podpisanie 28 września traktatu „o przyjaźni i wzajemnej pomocy” na 10 lat. Tajny protokół dodatkowy mówił, że w celu zapobieżenia ewentualnemu wciągnięciu układających się stron w wojnę toczącą się w Europie ZSRR otrzymuje prawo – na czas tejże wojny – utrzymywania na terenie Estonii lotnisk i baz wojskowych. Przewidziano wkroczenie do Estonii 25-tysięcznego kontyngentu wojsk radzieckich¹¹.

Dnia 30 września do Moskwy przybyła delegacja Łotwy, której Wia-czesław Mołotow zaproponował układ analogiczny do estońskiego. Na mocy podpisanego 5 października 1939 roku na 10 lat traktatu „o przyjaźni i wzajemnej pomocy” oraz dołączonego tajnego protokołu Łotwa wyraziła zgodę na wprowadzenie na swoje terytorium 25-tysięcznego kontyngentu wojskowego ZSRR¹².

Od 29 września toczyły się negocjacje z Litwą, której przedstawiciel-a Stalin poinformował o porozumieniu radziecko-niemieckim w kwestii dotyczącej państwa litewskiego. Dnia 10 października – mimo wielu oporów delegacji litewskiej – odosny układ wraz z tajnym protokołem został podpisany na 15 lat. Na Litwę miało wkroczyć 20 tysięcy radzieckich żołnierzy. Przede wszystkim jednak porozumienie to dotyczyło przekazania Litwie miasta Wilna i obwodu wileńskiego, a dopiero później pomocy wzajemnej¹³.

¹⁰ Sprawa założenia baz radzieckich na Łotwie, w Estonii i Finlandii była przedmiotem tzw. klauzuli bałtyckiej z 15.08.1939 r. Por. *Stosunki Rzeczypospolitej Polskiej z państwem radzieckim 1918–1943. Wybór dokumentów*, oprac. i wyb. J. Kumaniecki, Warszawa 1991, s. 15.

¹¹ Tekst układu radziecko-estońskiego wraz z tajnym protokołem w: *Прибалтика вступает в Союз*, dok. 6, s. 147–148.

¹² Tekst układu radziecko-łotewskiego wraz z tajnym protokołem w: *ibidem*, dok. 7, s. 149–150.

¹³ Tekst układu radziecko-litewskiego wraz z tajnym protokołem w: *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, dok. 53 i 54, s. 253–256. Dnia 27.10.1939 r. poseł Litwy w Moskwie L. Natkevičius i W. Mołotow podpisali w Moskwie protokół uzupełniający o przekazaniu Wilna i okręgu wileńskiego (*Lietuvos istorijos straipsnių ir dokumentų rinkinys*, wyd. Arčila 1999, s. 612–616). Litwini wkroczyli do Wilna następnego dnia.

Szczegóły dotyczące sposobów i metod stosowanych przez dyplomację radziecką, które skłoniły delegacje i kierownictwa Litwy, Łotwy i Estonii do przyjęcia proponowanych im – niekorzystnych i zagrażających niezawisłości – warunków, są opisane w literaturze przedmiotu¹⁴. Były to obietnice, pogroźki, szantaż, wyimaginowane i niesprecyzowane zagrożenie dla bezpieczeństwa ZSRR. Najważniejszym i decydującym jednak argumentem, który przeważał, że państwa bałtyckie uległy dyktatowi radzieckiemu, był argument siły.

Podczas toczących się w Moskwie w dniach 13–21 września radziecko-estońskich rozmów ekonomicznych z udziałem estońskiego ministra spraw zagranicznych Karla Seltera radzieckie kierownictwo zdecydowało się na inny sposób rozstrzygnięcia problemów politycznych. Pretekstem stała się ucieczka z Tallina internowanego polskiego okrętu podwodnego „Orzeł”, który 18 września wyszedł z basenu portowego na pełne morze i skierował się ku cieśninom duńskim. Radziecki komisarz spraw zagranicznych Wiczesław Mołotow oznajmił estońskiemu posłowi, że ZSRR obarcza Estonię winą za ten incydent. Ponieważ „Orzeł” może zagrażać radzieckiej Flocie Bałtyckiej, rozpocznie ona jego poszukiwania. Dało to podstawy do zorganizowania blokady morskiej umożliwiającej wtargnięcie radzieckich okrętów na wody terytorialne Estonii i ostrzał jej wybrzeża. W tym czasie Mołotow zaproponował Selterowi podpisanie sojuszu wojskowego lub umowy o współpracy, która dawałaby ZSRR prawo posiadania na terytorium Estonii baz dla wojsk lądowych, lotnictwa i floty. Na wahania Seltera i wysuwany przez niego argument neutralności Estonii Mołotow wprost odpowiedział: „nie zmuszajcie nas do użycia siły”¹⁵. Nie były to bezpodstawne pogroźki.

Nad granicą Estonii i Łotwy formowano w tym czasie radzieckie ugrupowanie wojskowe. Zgodnie z dyrektywą Ludowego Komisariatu Obrony ZSRR z 25 września 7. Armia przystąpiła do ześrodkowania nad granicą łotewską, a lotnictwo do masowego wykonywania lotów zwiadowczych nad Estonią. Według kolejnej dyrektywy z 26 września wojsko miało nie-

¹⁴ O negocjacjach patrz m.in.: P. Łossowski, *Tragedia państw bałtyckich*, s. 11–19; B. Piotrowski, *Aneksja przez ZSSR republik nadbałtyckich (1939–1940). Aspekty wojskowe i polityczno-prawne*, cz. 2, „Mars”, 2000, nr 9, s. 119–141; A. Kastory, op. cit., s. 42–56; A. Г. Донгаров, Г. Н. Пескова, *СССР и страны Прибалтики (август 1939–август 1940)*, „Вопросы истории”, 1991, nr 1, s. 33–40; J. Żmudzki, *Upadek Litwy niepodległej (1939–1940)*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej”, 1993, t. 28, s. 69–85.

¹⁵ М. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина*, s. 179.

zwłocznie przystąpić do ześrodkowania na granicy estońsko-łotewskiej i zakończyć operację do 29 września. Między Zatoką Fińską a Jeziorem Czudzkim rozwijał się korpus strzelecki, na południe od Jeziora Pskowskiego stała 8. Armia, a w rejonach Sebeż, Juchniewicze, Kljasticy – jednostki 7. Armii. Siły te wspomagały wydzielone z 3. Frontu Białoruskiego¹⁶ trzy korpusy strzeleckie, jeden korpus kawalerii i jeden korpus pancerny. Miały one „przeprowadzić mocne i zdecydowane uderzenie na wojska estońskie”¹⁷. Gdyby zaś armia łotewska wystąpiła z pomocą, rozkaz mówił o szybkim i stanowczym ataku na Łotwę po obu stronach Dźwiny i natarciu 7. Armii w kierunku na Rygę. Kierownictwo radzieckiej Floty Bałtyckiej otrzymało zadanie zniszczenia floty estońskiej, uderzenia na morskie bazy wojskowe i współdziałania z wojskami lądowymi. Ogółem zgrupowanie przeciwko wojskom estońskiemu i łotewskiemu w dniach od 28 września do 6 października 1939 roku liczyło 437 235 żołnierzy, 3635 dział, 3052 czołgi, 421 samochodów pancernych i 21 919 innych samochodów¹⁸. Plan operacji przeciwko Estonii zatwierdzono 28 września, przy czym rozkazano, aby nie niszczyć mostów kolejowych. Do rana 29 września kierownictwo Floty Bałtyckiej miało być postawione w stan pełnej gotowości bojowej i – po otrzymaniu rozkazu – przeprowadzić uderzenie na wojskowe bazy morskie Estonii, przechwycić jej flotę, aby nie uciekła na neutralne wody Finlandii i Szwecji, oraz jednocześnie wspierać ogniem artylerii działania na wybrzeżu. Gdyby opór stawiała Łotwa, miały zostać podjęte analogiczne działania.

W dniu 27 września delegacja estońska wznowiła rozmowy w Moskwie, a miejscowa prasa podała informację o zatopieniu w Zatoce Fińskiej radzieckiego parowca „Metallist” przez nieznaną okręt podwodny¹⁹. Był to argument na rzecz radzieckiej tezy o dywersyjnych działaniach nieznaną okrętów podwodnych z tajnej bazy w pobliżu wybrzeży Estonii przeciwko

¹⁶ Zaangażowanego w walkach z Wojskiem Polskim na północno-wschodnich rubieżach Rzeczypospolitej.

¹⁷ М. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина*, s. 180.

¹⁸ Podane liczby nie uwzględniają 4. Korpusu Strzeleckiego, który dołączył do zgrupowania 6.10.1939 r. o godz. 12.00. М. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина*, s. 181. P. Łossowski (*Tragedia państw bałtyckich*, s. 14) podaje, że nad granicą estońską stało 160 tys. żołnierzy, 700 dział, 600 czołgów i tyle samo samolotów.

¹⁹ „Metallist” był widziany w 1941 r. w estońskim porcie Paldiski, a faktycznie Rosjanie wysadzili wówczas jakąś barkę – cała operacja była prowokacją mającą na celu wywarcie presji na Estonii.

flocie radzieckiej²⁰. Mołotow zażądał wówczas, aby w Estonii utrzymywać 35-tysięczny garnizon wojsk radzieckich, a Stalin przystał na 25 tysięcy jako absolutne minimum, mówiąc Selterowi, że niższą liczbę „okrążycie i zniszczycie”. Mając do wyboru wojnę albo umowę, rząd Estonii wybrał porozumienie z ZSRR i 28 września wieczorem – w chwili kiedy zgromadzenie na granicy estońsko-łotewskiej czekało na ostatni rozkaz do jej przekroczenia – delegacja estońska podpisała układ o współpracy i wzajemnej pomocy, który po wymianie not ratyfikacyjnych wszedł w życie 4 października. „Dobroduszny” komentarz Stalina brzmiał: „Muszę Wam powiedzieć, że rząd Estonii działał mądrze i na korzyść narodu estońskiego, zawierając porozumienie z ZSRR. Mogłoby z Wami stać się tak, jak z Polską”²¹.

Warto wspomnieć, że w tym samym czasie, 27 września, rozpoczęły się rozmowy radziecko-niemieckie poprzedzające podpisany następnego dnia układ, podczas których Stalin ujawnił plany w stosunku do państw nadbałtyckich. Joachim von Ribbentrop, stwierdzając, że propozycje złożone Estonii to niewątpliwie pierwszy krok do realizacji „kwestii bałtyckiej”, prosił rząd radziecki o oświadczenie, kiedy i w jaki sposób zamierza on rozstrzygnąć całość problemu. Stalin poinformował o zamiarze utworzenia baz wojskowych w Estonii i o tymczasowym nieingerowaniu w dotychczasowy system rządów w tym państwie, co jednoznacznie świadczyło o planach aneksji w nieodległej przyszłości²². Zdradził również Ribbentropowi, że podobne rozwiązania zostaną zaproponowane Łotwie, gdyby zaś ta sprzeciwiła się, to Armia Czerwona w jak najkrótszym czasie rozprawi się z nią. Jeśli chodzi o Litwę, tu Stalin oczekiwał porozumienia z Niemcami odnośnie do zmiany granicy stref wpływów, co osiągnięto 28 września. Ponadto stwierdził, że nie przewiduje ze strony państw nadbałtyckich żadnych „eskapad”, ponieważ są wystarczająco nastraszone²³.

Łotysze, śledząc pertraktacje radziecko-estońskie, przystąpili do rozmów 2 października, a minister spraw zagranicznych Łotwy Vilhelms Munters miał pełnomocnictwa do podpisania porozumienia na podobnych, do estońskich, warunkach. Rosjanie nie ukrywali, że zależy im na bazach wojskowych nad niezamarzającym morzem, na korzystaniu z portów, na

²⁰ *Полпреды сообщают*, dok. 41.

²¹ *От пакта Молотова-Риббентропа до договора о базах. Документы и материалы*, Таллин 1990, s. 184, 188–189.

²² М. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина*, s. 183.

²³ *СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, dok. 42, s. 201–205.

drogach do portów i gwarancjach właściwej ich ochrony przez radzieckie jednostki. „Potrzebne nam Liepaja i Ventspils” – mówił Stalin. „Nie będziemy się mieszać do waszej konstytucji, organów, ministerstw, do polityki zagranicznej i finansowej, do sytemu ekonomicznego” – deklarował, usprawiedliwiając swoje żądania jedynie warunkami wojennymi. Wyjaśnił Muntersowi szczegóły układu z Niemcami, nadmieniając o zamiarze Niemców podziału Łotwy wzdłuż Dźwiny i chwając się, że to właśnie on, Stalin, uratował całość tego kraju. Podczas rozmów z delegacją łotewską, która próbowała wpłynąć na Rosjan, aby odstąpili od swoich żądań, ze strony Stalina padł brutalny argument: „że jeżeli nie my, to Niemcy mogą was okupować”²⁴. Dla kierownictwa radzieckiego wprowadzenie kontyngentu było więc równoznaczne z okupacją. Argumentem, którego Łotysze nie mogli zlekceważyć, był fakt przegrupowania znacznej części jednostek radzieckiej 8. Armii nad granicę z Łotwą oraz nasilenie lotów zwiadowczych. Układ podpisano po kolejnych ustępstwach łotewskiej delegacji, a według Muntersa „po czysto azjatyckich targach” dotyczących liczebności wojsk radzieckich w bazach na Łotwie i samej lokalizacji baz²⁵. Rosjanie zredukowali swoje żądania, godząc się na wprowadzenie 25-tysięcznego garnizonu zamiast 50-tysięcznego. Stalin, podczas przyjęcia zorganizowanego z okazji podpisania układu, wznosił toast, w którym oświadczył, że może dać słowo honoru bolszewika, iż Związek Radziecki dotrzyma obietnic i nie będzie się mieszał w wewnętrzne sprawy Łotwy²⁶. Według Muntersa podpisanie układu z ZSRR było momentem zwrotnym w historii Łotwy, ale tylko w ten sposób można było ochronić naród łotewski²⁷. W prywatnych rozmowach podkreślano, że rząd Łotwy musiał ustąpić pod groźbą zastosowania siły. Pakt wszedł w życie 14 października, za nim szło podpisanie 18 października układu handlowego.

Litwę rząd radziecki pozostawił jako ostatnią w kolejności do podpisania paktu o współpracy, ale była ona w nieco innej sytuacji niż pozostałe państwa bałtyckie. Przede wszystkim do 28 września, zgodnie z paktem Ribbentrop–Mołotow, znajdowała się w niemieckiej strefie wpływów. Nacisk wojskowy na rząd litewski w celu skłonienia go do ustępstw wydawał

²⁴ *Полпреды сообщают*, dok. 57, s. 75–77; A. Г. Донгаров, Г. Н. Пескова, op. cit., s. 37.

²⁵ A. Г. Донгаров, Г. Н. Пескова, op. cit., s. 36.

²⁶ P. Łossowski, *Litwa, Łotwa, Estonia. Stalin nad Bałtykiem* [on-line], <http://www.polityka.pl/archive/do/registry/secure/showArticle?id=2002677> [dostęp: 21.09.2007].

²⁷ A. Г. Донгаров, Г. Н. Пескова, op. cit., s. 39.

się zbędny, skoro Wileńszczyzna, granicząca bezpośrednio z Litwą, była „nasycona” wojskiem radzieckim²⁸. Jednakże w celu wywarcia większego wrażenia nad granicą Litwy rozlokowano 3. Armię Frontu Białoruskiego. Ale to przede wszystkim sprawa Wilna była tym argumentem, któremu Litwa nie mogła się oprzeć²⁹. Tak jak wcześniej, Stalin wyjawiał litewskiemu negocjatorowi, ministrowi spraw zagranicznych Juozasowi Urbšysowi, treść tajnego porozumienia z Niemcami mówiącego, że „większa część Litwy przypadnie ZSRR, a wąski pas nadgraniczny – Niemcom”. „Próbowałem protestować przeciwko takiemu podziałowi niepodległego państwa” – pisał Urbšys. Podobnie sprzeciwiał się podpisaniu paktu o wzajemnej pomocy, przewidującego wprowadzenie radzieckich baz wojskowych na Litwę. Ale jednocześnie powstrzymywał się przed protestami, ponieważ: „przed oczami mający mi Wilno, miasto i kraj, przecież, aby je odzyskać

²⁸ Na operacyjnym kierunku wileńskim Armia Czerwona w dniu 17 września dysponowała siłami 3. Armii (ok. 85 tys. żołnierzy, przy czym liczba ta wzrastała) oraz 11. Armii. Por. M. Мельтюхов, *Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние*, Москва 2001, s. 303–315.

²⁹ O możliwościach Litwy uzyskania Wilna i Wileńszczyzny w razie sprzyjającej sytuacji międzynarodowej rząd litewski i jego służby dyplomatyczne sondowali już wiosną 1939 r. M.in. 11.05.1939 r. minister spraw zagranicznych Litwy Juozas Urbšys rozesłał posłom litewskim w stolicach państw europejskich instrukcję, aby zwracali uwagę na rozmowy, w których są poruszane kwestie ewentualnych możliwości odzyskania Kłajpedy, części Prus Wschodnich i Wileńszczyzny przez Litwę, jednocześnie podkreślając ścisłą neutralność Litwy (*СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, dok. 6, s. 92–93). Po zawarciu paktu Ribbentrop–Mołotow gen. Kurt von Tappeler, radca ambasady Trzeciej Rzeszy w Moskwie, jednoznacznie dał do zrozumienia litewskiemu posłowi Ladasowi Natkevičiusowi, że „nie myśli, aby taki naród jak Litwini, odmówił przyjęcia swojej stolicy Wilna”. Dnia 14 września litewski poseł w Berlinie Kazys Škirpa mówił posłowi radzieckiemu Aleksandrowi A. Szkwarcewowi o konieczności przyłączenia Kraju Wileńskiego do Litwy. Sprawa Wilna pojawiła się 17.09.1939 r. podczas konferencji prasowej dla dziennikarzy zagranicznych w niemieckim Auswärtiges Amt, kiedy – bez jakichkolwiek deklaracji – niemieccy urzędnicy wyrazili swoją aprobatę dla ewentualnych starań Litwinów o Wilno. Zmiana w granicach stref wpływów od 28 września wpłynęła na to, że Wilno ponownie stało się – tym razem dla Rosjan – przynętą, dla której Litwini byli gotowi na wiele ustępstw. Świadczy o tym notatka z posiedzenia Rady Ministrów Litwy w dniu 19 września, o godz. 8.30 rano, na którym postanowiono, aby poseł Natkevičius oświadczył rządowi ZSRR, że zajęty przez Armię Czerwoną Kraj Wileński (19 września wojska radzieckie właśnie wkroczyły do Wilna) jest zamieszkały przez Litwinów i Litwa ma do niego prawo. O godz. 13.30 Natkevičius spotkał się z Mołotowem, który dysponował już ekspertyzą prawników z Wydziału Prawnego Ludowego Komisariatu Spraw Zagranicznych dotyczącą „problemu wileńskiego”. Zadeklarował posłowi Litwy, że ZSRR pamięta o swoich obietnicach i nie zapomina o Wilnie. Od tej pory Rosjanie byli pewni, że mogą za Wilno żądać wiele.

dla Litwy jej rząd mnie tu przysłał³⁰. Na stwierdzenie Urbšysa, że będzie to okupacja Litwy, Stalin miał oświadczyć, że podobnie mówili z początku Estończycy, i dalej wywodził, że „Związek Radziecki nie myśli zagrazać niepodległości Litwy. Wprowadzone do Litwy wojsko ZSRR będzie dla niej gwarancją, że Związek Radziecki obroni ją w razie napaści”³¹. Z kolei Mołotow brutalnie uświadomił Natkevičiusowi, że Litwa praktycznie w stu procentach politycznie zależy od ZSRR, a Niemcy nie będą sprzeciwiać się zawarciu układu radziecko-litewskiego³². Po dramatycznych rozmowach³³, połączonych z ultimatum: zgoda na oddanie Wilna w zamian za podpisanie paktu, rząd litewski skapitulował i 10 października układ został zawarty. Po jego podpisaniu Stalin podkreślił po raz kolejny, że Związek Radziecki nie zamierza wtrącać się w wewnętrzne sprawy Litwy. Według szefa Sztabu Generalnego armii litewskiej gen. Stasysa Raštikisa, Stalin wraz z Mołotowem zaklinali się, że ani przez bazy wojskowe, ani przez partię komunistyczną nie zamierzają wpływać na Litwę – tu mieli na myśli grupę litewskich komunistów, których tylko na prośbę rządu litewskiego mogliby „doprowadzić do porządku”³⁴.

Od razu po zakończeniu rozmów z poszczególnymi delegacjami i podpisaniu traktatów strona radziecka przystąpiła do wprowadzenia swoich wojsk do państw bałtyckich i rozpoczęła intensywne przygotowania do organizacji baz wojskowych w tych krajach. Ogólne dowództwo nad całym kontyngentem radzieckim w Nadbałtyce objął zastępca ludowego komisarza obrony, komandarm drugiej rangi Aleksander D. Łoktionow. Zawarto wiele dodatkowych umów regulujących szczegółowo różne aspekty organizacji i funkcjonowania radzieckich baz, m.in. dotyczące porządku przemieszczania się wojsk znad granicy do miejsc postoju, łączności miejscowych władz z dowództwem radzieckim, dzierżawy lub budowy obiektów dla wojska, zaopatrzenia garnizonów. W tym celu powołano komisje mieszane, które przez wiele miesięcy zajmowały się tymi zagadnieniami.

Dnia 30 września na podstawie dyrektywy Ludowego Komisariatu Obrony zorganizowano komisję wojskową pod kierownictwem dowódcy

³⁰ J. Urbšys, *Litwa i Związek Sowiecki w latach 1939–1940*, „Zeszyty Historyczne”, (Paryż) 1989, z. 90, s. 113.

³¹ P. Łossowski, *Litwa, Łotwa, Estonia*.

³² СССР и Литва в годы Второй мировой войны, dok. 47, s. 225.

³³ Ich przebieg przedstawiają m.in. uczestnicy delegacji litewskiej: L. Natkevičius (LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2146, l. 56–58, 66–70, 73–80) i J. Urbšys (op. cit., s. 112–124).

³⁴ S. Raštikis, *Kovose dėl Lietuvos. Kario atsiminimai*, t. 1, Vilnius 1990, s. 619, 623.

Leningradzkiego Okręgu Wojskowego komandarma Kiryła A. Mierieckowa, która miała zająć się wspólnie z przedstawicielami Estonii wyznaczeniem miejsc rozlokowania jednostek Armii Czerwonej i zabezpieczeniem wejścia do nich poszczególnych oddziałów. Przedstawiciele radzieccy, mimo ustaleń zawartych w układzie o przyjaźni i wzajemnej pomocy, starali się forsować szereg kolejnych żądań służących dalszemu umacnianiu się ZSRR w Nadbałtyce. Dotyczyły one rozmieszczenia dodatkowych jednostek wojskowych i wyznaczenia nowych miejsc na bazy radzieckie czy na dodatkowe lotniska. Sprzeciwy strony estońskiej radziecki członek komisji gen. Dmitrij G. Pawłow skomentował: „Po co te długie gadania. Tanki gotowe są do walki”³⁵. Po zakończeniu negocjacji z Estończykami komandarm Mierieckow oświadczył, że żołnierze mogliby te sprawy załatwić prościej – przez wkroczenie Armii Czerwonej, a tylko na wyraźny rozkaz Stalina prowadzono rozmowy, aby nie „gnębić małego narodu”³⁶. Dnia 11 października podpisano umowę o rozmieszczeniu wojsk i baz floty radzieckiej w Estonii: w rejonie Paldiski i Haapsalu, na wyspach Saaremaa (Osel, Ozylia) i Hiiumaa (Dago) oraz na lotniskach Kuusikko i Kehtna. Przez dwa lata Rosjanie mogli korzystać z bazy w Tallinie. Ustalono porządek zaopatrywania baz i wizyt stron trzecich. Od godziny 8 rano 18 października do Estonii wchodziły jednostki 65. specjalnego korpusu strzeleckiego i grupy specjalnej Wojsk Lotniczych o ogólnej liczebności: 21 347 ludzi, 283 czołgi, 54 samochody pancerne i 255 samolotów³⁷.

Komkor Iwan W. Bołdin, dowódca Dzierżyńskiej Grupy Konno-Zmechanizowanej biorącej udział w walkach z wojskami polskimi we wrześniu, został przewodniczącym komisji mieszanej do spraw rozmieszczenia wojsk radzieckich na Łotwie. Pracująca od 23 października komisja wyznaczyła m.in. następujące miejsca na bazy: Liepaja (Lipawa), Ventspils (Windawa), Priekule i Pitrags. Rosjanie zapewnili sobie również bazy dla artylerii nadbrzeżnej chroniącej wejście do Zatoki Ryskiej oraz kilka lotnisk. Tego samego dnia – 23 października – miało rozpocząć się wejście sił morskich do wyznaczonych baz, 29 października wprowadzanie sił lądowych do rejonu Ventspils–Pitrags, a 30 października do rejonu Liepaja. Już 23 października do portu w Liepaja przybyły trzy radzieckie okręty: „Kirov”, „Smietliwyj”

³⁵ Cyt. za: P. Lossowski, *Agresja 17 września a państwa bałtyckie*, [in:] *17 września 1939. Materiały z ogólnopolskiej konferencji historyków*, Kraków 25–26 października 1993, red. H. Batowski, Kraków 1994, s. 162.

³⁶ Ibidem.

³⁷ М. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина*, s. 186.

i „Stremitielnij”. Dnia 29 października przybył na Łotwę, na stację kolejową Zilupe, pierwszy transport wojsk radzieckich: 2. samodzielny korpus strzelecki i 18. brygada lotnicza, liczące 21 559 osób³⁸.

W dniu 28 października w Kownie czternastoosobowa delegacja władz litewskich (w tym siedmiu generałów) i pięcioosobowa delegacja Armii Czerwonej z dowódcą Frontu Białoruskiego komandarmem Michailem P. Kowaliowem na czele podpisały umowę o rozmieszczeniu wojsk ZSRR na terytorium Litwy³⁹. Na tej podstawie jako miejsca stacjonowania garnizonów radzieckich wyznaczono: dla jednostek lądowych – w Nowej Wilejce (sztab wojsk radzieckich na Litwie, piechota i artyleria), Olicie (piechota, artyleria, saperzy i jednostki łączności), Prenach (piechota i artyleria), Gajżunach (jednostki zmechanizowane), dla lotnictwa bombowego na lotnisku na poligonie w Gajżunach, a dla lotnictwa myśliwskiego w Olicie. Przejściowo, do czasu wybudowania odpowiednich obiektów w wymienionych miejscach, jednostki lotnicze miały rozlokować się na lotnisku Porubanek pod Wilnem. Ustalono, że wejście wojsk radzieckich na Litwę rozpocznie się 3 listopada, a natychmiast – do bazy w Nowej Wilejce i na Porubanku – przemieszczą się jednostki Armii Czerwonej wycofywane z Wilna⁴⁰. Poszczególne jednostki miały wycofywać się od godziny 8 rano 27 października, aby o godzinie 11 mogły wkroczyć wojska litewskie. Oficjalna ceremonia wprowadzenia wojsk radzieckich na Litwę odbyła się dopiero 15 listopada⁴¹. Do 17 listopada, do miejsc stałej dyslokacji, przeniesiono jednostki 16. samodzielnego korpusu strzeleckiego, 10. samodzielnego pułku myśliwskiego i 31. samodzielnego pułku bombowców średniego zasięgu o ogólnej liczebności 18 786 osób⁴².

Minister ochrony kraju Litwy gen. Kazys Musteikis powołał z dniem 30 października 1939 roku gen. Juozasa Barzdę-Bradauskasa na przewodniczącego komisji międzyresortowej do spraw rozmieszczenia wojsk ZSRR na Litwie⁴³. W jej składzie znaleźli się m.in.: przedstawiciele ministerstwa rolnictwa, spraw wewnętrznych i finansów, urzędnicy z zarządów budynków wojskowych oraz powoływani doraźnie eksperci. Zadaniem

³⁸ Ibidem.

³⁹ LCVA, f. 384, ap. 4, b. 1, l. 16–19.

⁴⁰ Ibidem, l. 14–15.

⁴¹ Ibidem, l. 1–8.

⁴² М. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина*, s. 186.

⁴³ LCVA, f. 1, ap. 1, b. 508, l. 33. Był on jednocześnie Naczelnikiem Sztabu Obozów dla Internowanych na Litwie.

komisji było m.in. ustalenie warunków przekazania i wykorzystania pomieszczeń i terenów przeznaczonych do dyspozycji wojsk radzieckich, budowy nowych obiektów, wyznaczenia terenów ćwiczeń i manewrów wojsk radzieckich, zamieszkiwania niektórych oficerów Armii Czerwonej poza wyznaczonymi bazami.

Ostateczne rozmieszczenie wojsk radzieckich w ustalonych wcześniej i „wynegocjowanych” bazach wyraźnie świadczyło o możliwościach przejęcia w krótkim czasie kontroli nad wszystkimi trzema państwami. Bazy izolowały je od Zachodu, kontrolowały porty i wybrzeże oraz główne ośrodki polityczno-administracyjne i węzły komunikacyjne. Liczebność radzieckich żołnierzy w bazach przekraczała łączne stany pokojowe armii Litwy, Łotwy i Estonii.

We wszystkich państwach unormowano sprawy zaopatrywania baz i wizyt – szczególnie w miejscach stacjonowania floty – stron trzecich. Wszystkie państwa wyraziły zgodę na utrzymywanie baz na swój koszt. Do ich obsługi zatrudniano obywateli litewskich, łotewskich i estońskich. Do dyspozycji dowódców poszczególnych garnizonów oddano tzw. gospodarstwa pomocnicze. Żołnierze radzieccy przyjeżdżali do swych miejsc postoju wytyczonymi trasami, ale unikali kontaktów z miejscową ludnością. W bazach prowadzili zamknięte życie.

W związku z wkroczeniem do państw nadbałtyckich 25 października 1939 roku ludowy komisarz obrony wydał rozkaz z żądaniem, aby kadra i żołnierze radzieccy w żadnym wypadku nie wtrącali się w wewnętrzne sprawy Litwy, Łotwy i Estonii, zabronił również prowadzenia między sobą rozmów o sowietyzacji⁴⁴. Podczas konferencji ententy bałtyckiej w grudniu 1939 roku wszystkie strony deklarowały, że ZSRR honorowo wypełnia postanowienia układów⁴⁵. Jak oceniali politycy litewscy, dowództwa i załogi radzieckich baz wojskowych na Litwie zachowywały się na ogół poprawnie, unikając zadrażnień z miejscową ludnością i starając się nie „rzucić w oczy”. Generał Raštikis pisał, że żołnierze radzieccy początkowo zachowywali się z dużą rezerwą, nie kontaktowali się z miejscową ludnością, nie prowadzili zorganizowanej propagandy komunistycznej, praktycznie byli izolowani w koszarach. Jednak komisarze polityczni w sposób tajny uczestniczyli w zebraniach lokalnych komórek komunistycznych

⁴⁴ A. Г. Донгаров, Г. Н. Пескова, op. cit., s. 40.

⁴⁵ Ibidem.

i instruowali nielicznych komunistów litewskich⁴⁶. Podobnie wypowiadał się Kazys Škirpa⁴⁷.

Jednakże trudno mówić o suwerenności władzy w trzech państwach nadbałtyckich, w których – zgodnie z zapowiedzią Stalina – nadzorowano działalność ich rządów. Praca gabinetu litewskiego była kontrolowana przez radzieckiego posła nadzwyczajnego i ministra pełnomocnego w Kownie Nikołaja G. Pozdniakowa, podobnie sytuacja wyglądała na Łotwie, gdzie urzędował poseł Iwan S. Zotow, i w Estonii (Kirył L. Nikitin). Na wielu znaczących stanowiskach pozostali ludzie posłuszni Moskwie.

Dnia 25 października Stalin wypowiedział do sekretarza Międzynarodówki Komunistycznej Georgija Dymitrowa znamienne zdanie, w którym zawarła się kwintesencja ówczesnej polityki radzieckiej w stosunku do państw nadbałtyckich: „Sądzimy, że [...] znaleźliśmy taką formułę, która pozwoli nam włączyć w orbitę wpływów ZSRR szereg państw. Aby to osiągnąć, musimy utrzymać ich wewnętrzny ustrój, zachować rządy i niepodległość. My nie będziemy ich na siłę sowietyzować. Przyjdzie czas, zrobią to sami”⁴⁸. Owo niewtrącanie się w sprawy polityki wewnętrznej przez radzieckich protektorów – przynajmniej pozorne – było jednak spowodowane nie szacunkiem dla prawa i zwyczajów międzynarodowych, ale oczekiwaniem, aż wyjaśni się sytuacja wojenna na Zachodzie. Rosjanie liczyli się z tym, że być może zwyciężą Anglia i Francja, a wówczas sytuacja radykalnie się zmieni, umowy z Niemcami nie będą nic znaczyć, a pakt z krajami nadbałtyckimi zostaną ocenione jako wrogie. Dongarow i Pieskowa zwracają ponadto uwagę, że polityka w Nadbałtyce miała dla Moskwy charakter regionalny i wymagała koordynacji w postępowaniu wobec wszystkich państw⁴⁹. Na przykład 14 października Mołotow kategorycznie zabronił radzieckim przedstawicielom w Kownie, Rydze i Tallinie jakichkolwiek kontaktów z kołami lewicującymi, 21 października powtórzył to samo oddzielnie Pozdniakowowi, a 23 października Nikitinowi, grożąc surowymi karami za nieprzestrzeganie zakazu⁵⁰. Mołotow, przemawiając

⁴⁶ S. Raštikis, op. cit., s. 629.

⁴⁷ K. Škirpa, *Lietuvos nepriklausomybės sutemos 1938–1940. Atsiminimai ir dokumentai*, Chicago–Vilnius 1996, s. 282–283.

⁴⁸ M. N. Narinskij, *ZSRR a problem granic i stref wpływów w Europie (1939–1947)*, [in:] *II wojna światowa i jej następstwa*, red. A. Czubiński, Poznań 1996, s. 180; M. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина*, s. 182.

⁴⁹ A. Г. Донгаров, Г. Н. Пескова, op. cit., s. 40.

⁵⁰ *Прибалтика вступает в Союз*, dok. 11, 13, s. 154, 155.

na sesji Rady Najwyższej ZSRR 31 października 1939 roku, w nawiązaniu do układów zawartych z rządami Litwy, Łotwy i Estonii oświadczył, że wszelkie kłamstwa, pomówienia i plotki o sowietyzacji krajów bałtyckich leżą tylko w interesie wrogów ZSRR i „różnych prowokatorów”⁵¹.

Finał polityki radzieckiej, cel, do którego dążono od jesieni 1939 roku – aneksja trzech państw bałtyckich – został osiągnięty latem 1940 roku. Dnia 15 czerwca 1940 roku wojska radzieckie, liczące około 200 000 żołnierzy, wkroczyły na Litwę. Armia Czerwona nie napotkała żadnego oporu, wręcz przeciwnie – wojsko litewskie otrzymało rozkaz przyjaznego jej powitania. Naczelnym dowódcą wojsk litewskich gen. Vincas Vitkauskas oddał w ręce Rosjan podległą sobie armię bez jednego wystrzału. Bezpośrednią przyczyną wkroczenia oddziałów radzieckich na Litwę było ultimatum wystosowane w nocy z 14 na 15 czerwca 1940 roku i wręczone na Kremlu przez Mołotowa litewskiemu ministrowi spraw zagranicznych Juozasowi Urbšysowi i posłowi Ladasowi Natkevičiusowi. Rząd litewski przyjął warunki ultimatum na 15 minut przed upływem wyznaczonego terminu⁵². Posłowi Łotwy podobny dokument wręczono 16 czerwca, a tego samego dnia dwie godziny później – posłowi Estonii. Treści ultimatum były bardzo zbliżone do przedłożonego wcześniej Litwie, chociaż zarzuty uogólnione – „spisek antyradziecki”. Wszystkie działania dyplomatyczne były wspierane – podobnie jak jesienią 1939 roku – przedsięwzięciami o charakterze wojskowym. Wstępem do aneksji było najpierw zwiększenie liczby wojsk radzieckich w bazach we wszystkich krajach nadbałtyckich, następnie koncentracja 20 dywizji lądowych, morskich i lotniczych nad ich granicami oraz przygotowanie 70 000 miejsc w łagrach na przyjęcie ewentualnych „jeńców wojennych”.

Dnia 16 czerwca całe terytorium Litwy znalazło się pod kontrolą wojsk radzieckich, 17 czerwca wkroczyły one do Rygi i Tallina. Po trwającej około miesiąca okupacji wojskowej, przy zachowaniu pozorów legalnej zmiany rządów tych państw na proradzieckie, a następnie wskutek tzw. „farsy wyborczej” – wszystkie trzy państwa, „na ich własny wniosek”, stały się częścią ZSRR.

⁵¹ *Полпреды сообщают*, s. 158.

⁵² Szerzej zob.: P. Łossowski, *Tragedia państw bałtyckich*, s. 25–30; A. Kastory, op. cit., s. 99–118.

Polityka ZSRR we wrześniu i październiku 1939 roku była kontynuacją strategii realizowanej od lat – ekspansji w kierunku zachodnim, kontynuacją idei Lenina o niesieniu rewolucji na Zachód, koncepcji rozszerzenia państwa proletariackiego i etapem pośrednim w osiągnięciu celu ostatecznego – aneksji państw nadbałtyckich latem 1940 roku. Dążeniu temu podporządkowano wszystkie decyzje i działania podejmowane wobec nich, a politykę prowadzono w sposób dokładnie zaplanowany. Metody jej realizacji były jednakowe w stosunku do wszystkich trzech państw, z niewielkimi modyfikacjami zależnie od aktualnej sytuacji i możliwości. Identyczne były cele polityczne – aneksja i sowietyzacja.

Związek Radziecki, wykorzystując tradycyjną praktykę nacisku dyplomatycznego popartego przedsięwzięciami o charakterze wojskowym, przystąpił do realizacji swej polityki w końcu września 1939 roku, w sprzyjającej sytuacji międzynarodowej. Od tego momentu o losie państw bałtyckich decydowały wyłącznie władze ZSRR.

Traktaty „o przyjaźni i współpracy” z Estonią, Łotwą i Litwą zostały zawarte nie tylko w wyniku negocjacji i szantażu politycznego. Rzeczywiste zagrożenie w postaci koncentracji i demonstracji siły wojsk radzieckich nad granicami spowodowało wymuszenie na państwach nadbałtyckich zgody na podpisanie tych układów oraz na obecność radzieckiego kontyngentu wojskowego na ich terytoriach. Był to pierwszy krok w kierunku ograniczenia ich niepodległości, a realną alternatywę stanowiła okupacja wojenna. Działania podejmowane w stosunku do każdego z krajów były prowadzone według tego samego wzoru, dodajmy – wzoru sprawdzonego.

O działaniach przeciwko Estonii, Litwie i Łotwie jeden z wykładowców wojskowej uczelni radzieckiej na początku 1940 roku mówił:

Na Estonię z naszej strony był wywierany nacisk wojskowy z przedstawieniem krótkoterminowego ultimatum, że jeśli nie przyjmie propozycji rządu radzieckiego, to po upływie ustalonego terminu nasza Armia Czerwona będzie okupować terytorium estońskie [...] wejście jednostek naszej Armii Czerwonej do państw bałtyckich jest analogiczne do takiego przykładu: wpuścić do swojego mieszkania przyjaciela, który z początku zajmie jeden pokój, potem zajmie całe mieszkanie i wyrzuci z niego gospodarza⁵³.

⁵³ М. Мельтюхов, *Упущенный шанс Сталина*, s. 182.

Autor tych słów, które najlepiej oddają istotę wydarzeń w państwach bałtyckich łącznie z finałem w roku 1940, nie tylko został wykluczony z WKP(b), ale jego sprawą zajął się Oddział Specjalny Głównego Zarządu Bezpieczeństwa Państwowego NKWD.

Cel ostateczny został osiągnięty dzięki układom z Niemcami⁵⁴, decydujący był także brak stanowczego oporu ze strony Litwy, Łotwy i Estonii, a przede wszystkim zastosowany argument siły w postaci wielotysięcznego wojska, które dwukrotnie (biernie w końcu września i w październiku 1939 roku oraz czynnie w czerwcu 1940 roku) stało się niewątpliwie najważniejszym instrumentem polityki radzieckiej w tym rejonie. Trzeba podkreślić, że o skuteczności radzieckich działań decydowała właśnie armia.

Aneksja państw bałtyckich, krok podyktowany względami politycznymi, przyniosła ZSRR wymierne korzyści militarne i strategiczne, szczególnie w kontekście ewentualnego konfliktu z Niemcami. Można stwierdzić, że dopóki stosunki z Trzecią Rzeszą były zadowalające, na Kremlu tolerowano pozorną niezależność państw bałtyckich. Kiedy jednak Niemcy kończyły podbój Francji i zwróciły uwagę na sytuację na wschodzie Europy, państwa bałtyckie musiały zostać wcielone do ZSRR.

O tym, jaka naprawdę była istota działań radzieckich na Litwie i w pozostałych krajach bałtyckich, powiedział Mołotow w rozmowie z nowym ludowym wicepremierem i ministrem spraw zagranicznych Litwy prof. Vincasem Kreve-Mickevičiusem, przeprowadzonej w Moskwie 30 czerwca 1940 roku. Otóż Związek Radziecki wypełniał historyczną misję nad Bałtykiem, zgodnie z którą małe narody muszą w przyszłości zniknąć. Tak więc jedyna realna możliwość przetrwania takich krajów, jak Litwa, Łotwa, Estonia czy Finlandia, to przyłączenie się do państwa republik radzieckich – ZSRR – które będzie panować w całej Europie.

⁵⁴ S. W. Wołkow i J. N. Jemielianow (С. В. Волков, Ю. В. Емельянов, *До и после секретных протоколов*, Moskwa 1990, s. 170) sugerują, że gdyby państwa nadbałtyckie nie podpisały jesienią 1939 r. układów ze Związkiem Radzieckim, realna była ich okupacja przez wojsko niemieckie. Wydaje się, że jest to wniosek na wyrost i noszący cechy prawdopodobieństwa odnośnie do Litwy. Być może został oparty na treści sporządzonego w Berlinie układu, w którym stwierdzono, że „Litwa znajduje się pod ochroną III Rzeszy” (*Akten zur Deutschen Auswärtigen Politik 1918–1945*, Seria D, t. 8, Baden-Baden 1946, s. 87), oraz na informacjach posła radzieckiego w Kownie N. G. Pozdniakowa z 23.09.1939 r., że „Niemcy zamierzają postąpić z Litwą tak, jak z Czechosłowacją” (*Полпреды сообщают*, s. 57). Natomiast podczas rozmów radziecko-niemieckich 27–28.09.1939 r. strona niemiecka oświadczyła, że nie jest zainteresowana sprawami Estonii i Łotwy, i jak się okazało – zrezygnowała też z Litwy (*СССР и Литва в годы Второй мировой войны*, dok. 42, s. 201).

Polityka radziecka w rejonie nadbałtyckim przyniosła dalekosiężne skutki. Po zakończeniu drugiej wojny światowej Litwa, Łotwa i Estonia aż do początku lat 90. istniały jako republiki radzieckie.

Soviet policy towards Baltic states (Lithuania, Latvia, Estonia) in September–October 1939 (summary)

In the second half of 1939 the Baltic states stood on the way of Soviet expansion to the West and when the favorable situation was formed, to undertake the preparation and concrete action, the Soviet Government began to implement the measures political and military pressure. The turning point for Soviet policy was the Molotov–Ribbentrop Pact and its military implication – aggression of the Red Army on the Eastern territories of Poland on 17 September 1939 and the German–Soviet agreement of 1939 September 28, which gave the USSR a free hand in the Baltic states. The first stage was signing of bilateral treaties between Baltic states and the Soviet Union, in which the Soviet Union was allowed to hold airports and military bases in these countries. In addition to the promises, threats and blackmail, the most important and decisive argument, which prevailed, that the Baltic states were under Soviet dictate, was the argument of force, army decided on the effectiveness of Soviet policy.

Aim of policy in the autumn of 1939 – annexation of three Baltic states, was reached in the summer of 1940, when again diplomatic action was supported by military. All the decisions and actions of Soviet Government against Baltic countries were submitted to this aim, which was reached primarily through – agreements with Germany, lack of firm resistance from Lithuania, Latvia and Estonia, argument of numerous army, were undoubtedly the most important instrument Soviet policy in this region, which brought long-term effects. After World War II, Lithuania, Latvia and Estonia to the early nineties were Soviet republics.